

Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Факультет корекційної та соціальної педагогіки і психології
Кафедра корекційної педагогіки та інклюзивної освіти

Дипломна робота
магістра

з теми:

**«РОЗВИТОК ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ
ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ»**

Виконала: студентка 2 курсу групи SpS1M18z
спеціальності 016 Спеціальна освіта
Семенова Тетяна Володимирівна

Керівник:
Дмітрієва О.І., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри корекційної педагогіки
та інклюзивної освіти

Рецензент:
Вержиковська О. М., кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри психолого-медико-педагогічних
основ корекційної роботи

Кам'янець-Подільський – 2020 р.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДОШКІЛЬНИКІВ.....	7
1.1. Теоретичний аналіз проблеми розвитку художньо-естетичного здібностей дошкільників у процесі художньо-естетичного виховання в психолого-педагогічній літературі.....	7
1.2. Особливості художньо-естетичного виховання дітей з порушенням слуху дошкільного віку.....	18
Висновки до розділу I.....	36
РОЗДІЛ II. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕФЕКТИВНОСТІ КОРЕКЦІЙНО-РОЗВИТКОВОЇ РОБОТИ З РОЗВИТКУ ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДОШКІЛЬНИКІВ З ПОРУШЕННЯМИ СЛУХУ.....	38
2.1. Методика експериментального дослідження.....	38
2.2. Результати експериментального дослідження та їх аналіз.....	43
2.3. Педагогічні умови процесу розвитку художньо-естетичних здібностей дітей дошкільного віку з порушеннями слуху.....	53
Висновки до розділу II.....	73
ВИСНОВКИ.....	76
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	79
ДОДАТКИ.....	85

ВСТУП

Актуальність роботи. В останні роки зросла увага до розвитку художньо-естетичної діяльності дошкільників як найважливішого засобу формування у них ставлення до дійсності, засобу морального і розумового виховання, тобто як засобу формування всебічно розвиненої, духовно багатой особистості. Почуття краси природи, оточуючих людей, речей створює в дитини особливі емоційно психічні стани, пробуджує безпосередній інтерес до життя, загострює допитливість, розвиває мислення, пам'ять, волю і інші психічні процеси.

У державному освітньому стандарті як структурного компоненту змісту дошкільної освіти виділена освітня галузь «Художньо-естетичний розвиток». Для того щоб зміст даної освітньої галузі впливав на дитину найефективніше і досягав поставленої мети, він повинен бути, перш за все, єдиним, що об'єднує всі види художньо-естетичної діяльності, кожен з яких має свою чітку задачу в справі формування художньо-естетичної культури особистості дитини дошкільного віку.

Дошкільний вік найбільш сприятливий для художньо-естетичного розвитку дитини. Враження дитинства супроводжують людину через все своє життя. Залучаючи дошкільників до багатющого досвіду людства, накопиченого в різних видах мистецтва і художньої творчості, можна виховати високоморальну, освічену, різнобічно розвинену сучасну людину. Використання в естетичному розвитку дитини взаємодії мистецтв – літератури, театру, музики і живопису – дає можливість для особистісного розвитку, активізує творчий процес, поглиблює емоції, розвиває почуття, інтелект.

Художні враження раннього дитинства сильні та залишаються у пам'яті надовго, іноді і на все життя. Потреба бачити красу в оточенні себе, у дитини відзначається з раннього дитинства. Дитину треба вчити бачити прекрасне навколо себе, милуватися предметами побуту, помічати гарне в навколишньому світі, та виробляти вміння насолоджуватися красою навколишньої природи.

Сучасні діти дошкільного віку мають художньо-естетичні здібності, сформовані в умовах впливу інформаційних ресурсів, технологій, медіазасобів сучасного суспільства. Художньо-естетичні здібності розглядаються як безперервний, соціально контрольований, органічний процес «входження» дитини в соціум в процесі освоєння культурних засобів під безпосереднім керівництвом дорослого. На сучасному етапі розвитку суспільства в умовах соціально-економічних трансформацій змінюються не тільки структурні, а й змістовні характеристики культури і освіти, що впливають на художньо-естетичні здібності особистості в період дошкільного дитинства.

У дошкільній освіті залишається невирішеним питання розробки педагогічних програм з художньо-естетичного виховання дітей дошкільного віку, незважаючи на різноманіття досліджень, присвячених даній проблемі. Недостатність розробок і використання в освітньому процесі програм для дітей дошкільного віку художньо-естетичної спрямованості впливає на якість виховання естетично розвиненої, творчо активної дитини-дошкільника.

В умовах ускладнення процесів розвитку дошкільної освіти з'являються нові цілі, змінюється зміст освіти і технології навчання, форми і методи організації освітнього процесу у художньо-естетичному вихованні дітей дошкільного віку з порушенням слуху, зростає роль мистецтва, національної та музейної культури в становленні культурної особистості дитини-дошкільника. Органічна інтеграція культури і освіти є особливо значущою у пошуках єдиного підходу до вирішення завдань художньо-естетичного виховання та соціокультурної адаптації дитини в суспільстві. Орієнтація на цінності вітчизняної та світової художньої культури і мистецтва забезпечує становлення у дитини з порушенням слуху естетичного ставлення до навколишнього світу, проявів самостійності, ініціативи, творчості, відображення вражень у різних видах дитячої діяльності, що є показником збагачення і засвоєння отриманого досвіду творчої діяльності.

Таким чином, актуальність нашого дослідження обумовлена необхідністю розвитку художньо-естетичних здібностей дітей дошкільного віку

з порушеннями слуху та недостатньою розробленістю змісту педагогічної роботи в закладах дошкільної освіти.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та практично апробувати педагогічні умови процесу розвитку художньо-естетичних здібностей дошкільників з порушеннями слуху.

Для досягнення поставленої мети нами визначені такі **завдання**:

- вивчити педагогічну, психологічну та методичну літературу з проблеми розвитку художньо-естетичного здібностей дітей дошкільного віку;
- визначити сутність та складові художньо-естетичної культури особистості дитини;
- визначити особливості розвитку художньо-естетичного здібностей дітей з порушеннями слуху дошкільного віку;
- здійснити порівняльну характеристику сформованості художньо-естетичних здібностей дошкільників з типовим розвитком та їх однолітків з порушеннями слуху.
- розробити та апробувати педагогічні умови процесу розвитку художньо-естетичних здібностей дітей з порушенням слуху дошкільного віку у продуктивних видах діяльності.

Об'єкт дослідження – освітній процес дітей з порушеннями слуху.

Предмет дослідження – особливості розвитку художньо-естетичних здібностей дітей з порушеннями слуху дошкільного віку.

Методи дослідження: *теоретичні:* аналіз психологічної, педагогічної та методичної літератури з досліджуваної проблеми; *емпіричні:* педагогічне спостереження; творчі завдання; бесіди; анкетування, розв'язання проблемних ситуацій, констатувальний експеримент; *статистичні:* кількісний і якісний аналіз емпіричних даних та їх узагальнення.

Елементи наукової новизни полягають у тому, що:

- визначено особливості розвитку художньо-естетичних здібностей дітей з порушеннями слуху;

- запропоновано педагогічні умови процесу розвитку художньо-естетичних здібностей дітей дошкільного віку з порушеннями слуху.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у тому, що розроблені у процесі дослідно-пошукової роботи педагогічні умови процесу розвитку художньо-естетичних здібностей дітей дошкільного віку з порушеннями слуху можуть бути використанні у практиці роботи закладів дошкільної освіти для дітей з порушенням слуху та закладах дошкільної освіти з інклюзивним навчанням.

Експериментальна база дослідження – Чернівецький обласний навчально-реабілітаційний центр №1 для дітей з порушеннями слуху; дошкільна дитяча установа № 22 м. Чернівці для дітей з типовим розвитком.

Апробація роботи відбулася на науковій конференції за підсумками науково-дослідної діяльності студентів та магістрантів факультету корекційної та соціальної педагогіки і психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (м. Кам'янець-Подільський, 2019 рік). Результати апробації відображено у 1 публікації.

Робота виконана на замовлення Чернівецького обласного навчального реабілітаційного центру №1 для дітей з порушеннями слуху.

Структура та обсяги роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до них, загальних висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст роботи викладено на 84 сторінках. Список використаних джерел складає 63 позиції.

ВИСНОВКИ

Теоретичне та експериментальне вивчення проблеми розвитку художньо-естетичних здібностей дітей дошкільного віку з порушеннями слуху дозволяє нам зробити наступні висновки:

1. Аналіз психолого-педагогічної літератури продемонстрував, що у сучасній психології та педагогіці існує велика кількість визначень художньо-естетичного виховання. Аналізуючи їх можна виділити основні положення, які характеризують дане поняття. Виховання являє собою цілеспрямований процес формування почуття прекрасного. Далі при використанні даного виду виховання у дитини формується здатність сприймати і бачити красу, як в мистецтві, так і в житті, а також давати оцінку навколишнього. Вищевказані визначення дозволяють: розкрити сутність процесу формування художнього смаку у дітей дошкільного віку; виробити і спрямувати всі необхідні зусилля на процес вдосконалення в дітях здатності естетичного усвідомлення прекрасного в житті і мистецтві.

Таким чином, художньо-естетичний розвиток має діяльний і творчий характер, що не обмежує дитину тільки процесом споглядання, а призводить до формування здатності вміння створювати щось прекрасне як в житті, так і в мистецтві.

2. Основною метою розвитку художньо-естетичних здібностей є формування цілісної і гармонійної особистості, для якої характерна наявність потреб, інтересів, правильного розуміння прекрасного як у навколишній дійсності, так і в мистецтві. В результаті формування у кожної дитини творчої художньо-естетичної здібності, створює можливості у дитини не тільки знати прекрасне, але і вміти ним милуватися, оцінювати, а також брати активну участь у створенні нового прекрасного, створювати власними руками предмети мистецтва.

3. Визначено особливості художньо-естетичних здібностей дітей дошкільного віку з порушеннями слуху: опора розвитку сенсорики (органів

почуттів) дитини; відкритість художньо-естетичних переживань; взаємозв'язок художньо-естетичного виховання з цілісним розвитком дитини; накопичення художньо-естетичних уявлень; продуктивна спрямованість художньо-творчої діяльності дитини.

4. Визначення рівнів сформованості художньо-естетичних здібностей за показниками мотиваційно-цільового критерію здійснювалася за адаптованою методикою, запропонованою А. Реаном та В. Якуриним, за даними анкет опитування батьків та «Мотиви займатись образотворчим мистецтвом» та «Мотиви значення образотворчого мистецтва».

У основу вивчення художньо-естетичних здібностей дітей старшого дошкільного віку з порушеннями слуху були покладені такі показники: художньо-образне сприйняття; емоційно-чутливе ставлення до художнього образу; емоційно-естетичне ставлення до навколишньої дійсності; діяльнісно-практичний показник. Для визначення критеріїв і рівня розвитку художньо-естетичних здібностей за виділеними нами показниками, було розроблено діагностичні завдання на основі матеріалів Н. Зубарева «Діти і образотворче мистецтво»; «Бесіда про твір» за методикою О. Мелік-Пашаєва; І.О. Ликової «Діагностика художньо-естетичного і творчого розвитку дітей дошкільного віку», Е. Торренса «Незакінчені фігури».

5. Здійснено порівняльну характеристику рівнів сформованості художньо-естетичних здібностей дошкільників з типовим розвитком та їх однолітків з порушеннями слуху. Виявлено, що діти з порушеннями слуху переважно мають низький рівень розвитку художньо-естетичних здібностей, що становить (58%), загальної кількості досліджуваних дітей, 4 дітей мають середній рівень художньо-естетичного здібностей (42%). Високого рівня не виявлено. В дітей з типовим розвитком високому рівню відповідає (16,2 %), середньому (49,2 %), низькому (34,6 %). Так, значна кількість дітей (64%) мають середній рівень, (26%) дітей – високий і лише (10%) – низький рівень. в роботах дітей старшого дошкільного віку з порушеннями слуху слабо відбивається прояв художньо-естетичних інтересів і елементів естетичного ставлення до навколишнього

світу, процес і якість продукції дитячого художнього образу, способи творчих дій, якості і результат творчості, засоби виразності різноманітні.

5. Розроблено та апробовано педагогічні умови процесу розвитку художньо-естетичних здібностей дітей дошкільного віку з порушеннями слуху: розробка комплексу занять, спрямованих на розвитку художньо-естетичних здібностей дітей старшого дошкільного віку з порушеннями слуху в процесі освоєння різноманітних технік в продуктивних видах діяльності; організація матеріально-культурного простору із забезпеченням різноманітних об'єктів вивчення та їх споглядання; розробка рекомендації педагогам щодо розвитку художньо-естетичних здібностей дітей дошкільного віку з порушеннями слуху; розробка перспективного плану взаємодії навчально-реабілітаційного центру та сім'ї вихованців по художньо-естетичному вихованні дітей старшого дошкільного віку з порушеннями слуху.

Під час занять в дітей з порушеннями слуху поступово стали систематизуватися знання і виявлятися вміння в художньо-естетичній області, вони більш якісно скручували модель з паперових смужок, створювали візерунки, досконаліше створювали форму, поєднували колірну гамму, виразність деталей, техніку зображення в створюваному образі. Це сприяло розвитку розумової активності, прояв творчих здібностей, художнього смаку.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів зазначеної проблеми. Перспективу нашого дослідження вбачаємо у впровадженні розроблених педагогічних умов розвитку художньо-естетичних здібностей дошкільників з порушеннями слуху у заклади дошкільної освіти для дітей з порушеннями слуху та закладів дошкільної освіти з інклюзивним навчанням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бердяев Н.А. Смысл творчества / Н.А.Бердяев. – Москва : Мысль, 2002. – 248 с.
2. Беляєва С.Є. Основи образотворчого мистецтва і мистецького проектування: підруч. для учнів установ поч. проф. освіти. 2-ге вид., стер. / С.Є.Беляєва. – М.: Видавнич. центр «Академія», 2007. – 208 с.
3. Болотина Л.Р. Дошкольная педагогика / Л.Р.Болотина. – Москва: Акад. проект, 2005. – 240 с.
4. Борщевська Л. Особливості художньо-естетичного розвитку дошкільників з порушеннями слуху. / Л. Борщевська. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lib.iitta.gov.ua/7966/1/>
5. Бутенко Н.В. Теоретико-методологический регулятив художественно-эстетического развития детей дошкольного возраста / Н.В. Бутенко. – Москва: Владос, 2012. – 386 с.
6. Варки Н.А. Программа творческо-эстетического развития дошкольников / Н.А.Варки. – Санкт-Петербург : Речь, 2002. – 168 с.
7. Вербенец А.М. Теории и технологии художественного развития детей дошкольного возраста: программа учеб. курса и метод. рек / А.М. Вербенец. – Москва: Центр пед. образования, 2008. – 112 с.
8. Ветлугина Н.А. Общие вопросы художественного творчества ребенка. Художественное творчество и ребенок / Н.А. Ветлугина. – М.: Педагогика, 1972. – 288 с.
9. Ветлугіна Н.О. Система естетичного виховання в дитячому садку / Н.О.Ветлугіна. – К., 1977. – 255 с.
10. Власенко В.В. Художественное развитие личности в системе культуры: филогенетический и онтологический аспекты / В.В.Власенко. – Москва, 2001. – 172 с.
11. Волынкин В.И. Художественно-эстетическое воспитание и развитие дошкольников / В.И.Волынкин. – Москва: Феникс, 2007. – 441 с.

12. Выготский Л.С. Анализ эстетической реакции / Л.С.Выготский. – Москва: Лабиринт, 2001. – 315 с.
13. Гогоберидзе А.Г. Проектирование развивающей предметно-пространственной среды современного детского сада: справочник руководителя дошкольного учреждения / А.Г. Гогоберидзе. – Москва: Росток, 2010. – 390 с.
14. Гольдберг А.М. Вивчення глухих дітей у процесі навчання й виховання / А.М. Гольдберг. – К.: Рад. школа, 1972. – 66 с.
15. Гончаровська Г. Ф. Умови розвитку творчих здібностей дітей з обмеженими функціональними можливостями / Г. Ф. Гончаровська // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». – Херсон, 2018. – Вип. 2. – Т.2. – С. 17-22.
16. Григорьева Г.Г. Развитие дошкольника в изобразительной деятельности: учеб. пособие для пед. вузов / Г.Г.Григорьева. – Москва: Академия, 2000. – 344 с.
17. Джола М.Д., Щебро А.Б. Теорія і методика естетичного виховання школярів / М.Д.Джола, А.Б.Щебро. – К., 1998. – 390 с.
18. Доронова Т.Н. Изобразительная деятельность и эстетическое развитие дошкольников / Т.Н.Доронова. – Москва: Просвещение, 2008. – 189 с.
19. Дробот О.А. Розвиток спілкування глухих дітей в умовах сім'ї / О.А.Дробот, О.І.Щуцька, Д.Р. Капелюх // Жестова мова й сучасність. – 2011. – Вип. 6. – С.81–97.
20. Дьяченко О.М. Психологическое развитие дошкольника / О.М.Дьяченко. – Москва: Педагогика, 2004. – 127 с.
21. Дуткевич Т.В. Дошкільна психологія: навч.пос. / Т.В. Дуткевич. – К.: Центр учбової літератури, 2007. – 392 с.
22. Жук В. Концепція розвитку дошкільної освіти дітей з порушеннями слуху: проект / В.Жук // Особлива дитина: навчання і виховання. – №2. – 2014. – С.38-43.

23. Запорожец И.Д. Воспитание эмоций и чувств у дошкольника / И.Д.Запорожец. – Москва: Астрель, 1985. – 186 с.

24. Засенко В. Інтеграція осіб з порушеннями слуху: проблеми, пошуки, перспективи / В.Засенко, А. Колупаєва // Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково – методичний збірник / Ред. кол.Н.Софій (голова), І.Єрмаков (керівник авторського колективу і науковий редактор), та ін. – К.: Контекст, 2000. – 336 с.

25. Засенко В.В. Рівний доступ до якісної освіти дітей з особливими потребами / В.В. Засенко // Кроки до демократичної освіти: Журнал Всеукраїнського фонду «Крок за кроком». – Лютий, 2002. – 31 с.

26. Зборовська Н.А. Особливості соціальної ситуації розвитку та мовної компетентності учнів з порушеннями слуху / Н.А. Зборовська // Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. – 2014. – Вип. 6. – С. 60-66.

27. Евдокимова Е.С. Детский сад и семья: методика работы с родителями: пособие для педагогов и родителей / Е.С. Евдокимова. – Москва: Мозаика-Синтез, 2005. – 144 с.

28. Естетичне виховання дітей та молоді: теорія, практика, перспективи розвитку: збірник наукових праць / за ред. О. А. Дубасенюк, Н. Г. Сидорчук. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2012. – 560 с.

29. Ігнатенко П.Р., Поплужний В.Л., Косарева Н.І., Крицька Л.В. Виховання громадянина: психолого – педагогічний і народознавчий аспекти: навч. – метод. посіб. / П.Р.Ігнатенко, В.Л.Поплужний, Н.І.Косарева, Л.В. Крицька. – К.: ІЗМН, 1997. – 249 с.

30. Картава Ю. А. Корекційна спрямованість музичного виховання дітей дошкільного віку з глибокими порушеннями / Ю. А. Картава // Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології. – 2013. – № 7. – С. 242-251.

31. Колупаєва А.А. Спеціальна освіта в Україні та модернізація освітньої галузі / А.А. Колупаєва // Особлива дитина: навчання і виховання. – № 3. – 2014. – С. 7-12.

32. Комарова Т.С. Художественно-эстетические практики как средство инкультурации личности на примере детских арт-студий : дис. канд. пед. наук : 30.01.2001. КГПУ / Т.С. Комарова. – Казань, 2006. – 208 с.
33. Комарова Т.С. Развитие художественных способностей дошкольников / Т.С. Комарова. – Москва : Мозаика-синтез, 2013. – 144 с.
34. Костенко Т. Теоретико-методичні аспекти вивчення естетичної компетентності дошкільників із порушеннями зору / Т. Костенко // Особлива дитина: навчання і виховання. – 2014. – № 3. – С. 77-81.
35. Кульбіда С.В. Теоретико-методичні засади використання жестової мови у навчанні нечуючих: монографія / С.В. Кульбіда. – К.: ТОВ «Поліпром», 2010. – 502 с.
36. Леонтьев Д.А. Личность в психологии искусства / Д.А. Леонтьев // Журнал творчество в искусстве – искусство творчества. – 2000. – № 5. – С. 69-81.
37. Литвинова В.В. Програми для спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей зі зниженим слухом підготовчий, 1 клас. Образотворче мистецтво / В.В. Литвинова, Л.І. Вергальок. – К.: Вид. Богдана, 2005. – С. 159-171.
38. Лыкова И.А. Гармонизация мировосприятия детей в условиях интеграции познавательной и художественной деятельности / И.А. Лыкова // Журнал детский сад: теория и практика. – 2012. – № 5. – С. 62-72.
39. Лыкова И.А. Развитие ребёнка в изобразительной / И.А. Лыкова. – Москва : ТЦ Сфера, 2011. – 126 с.
40. Лихачёв Д.Б. Теория эстетического воспитания школьников / Д.Б. Лихачёв. – Москва, 1999. – 203 с.
41. Лозова В. І. Теоретичні основи виховання і навчання: навчальний посібник / В. І. Лозова, Г. В. Троцко. – Харків: «Овс», 2002. – 400 с.
42. Луцько К.В. Мороз Б.С. Активізація усного мовлення дітей з порушеннями слуху сурдотехнічними засобами / К.В. Луцько Б.С. Мороз // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у

спеціальній школі: наук.-метод. зб. / за ред. В.І. Бондаря, В.В. Засенка. – 2001. – Вип. 2. – С.146 – 150.

43. Макрідіна Л. Технологія ТРВЗ – сучасна технологія навчання творчості / Л.Макрідіна // Завуч. – 2004. – №34. – С. 6-7.

44. Микляева Н.В. Художественно-эстетическое воспитание дошкольников / Н.В. Микляева. – Москва: ТЦ. Сфера, 2013. – 192 с.

45. Мелик-Пашаев А.А. Художник в каждом ребёнке: цели и методы художественного образования: метод. пособие / А.А.Мелик-Пашаев. – Москва: Просвещение, 2008. – 175 с.

46. Нетрадиційні техніки малювання. Журнал для педагогів і батьків // Дошкільне виховання. – 2018. – №10.

47. Обухова С.Н. Художественно-эстетическое развитие детей дошкольного возраста средствами изобразительного искусства в изобразительной деятельности / С.Н. Обухова. – Москва: ЧГМА, 2012. – 83 с.

48. Питання оптимізації навчання і виховання осіб з вадами слуху: зб. наук. праць. – К.: ТОВ Міжнар. фін. агенція, 1998. – 144 с.

49. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Т. І. Поніманська. – К.: «Академвидав», 2004. – 456 с.

50. Роюк С. Є. Міжособистісна взаємодія дітей із вадами слуху / С. Є. Роюк // Психологічні перспективи. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2009. – Вип. 14. – С. 135–142.

51. Савин Н. В. Педагогіка / Н. В. Савин. – Київ: Вища школа, 1974. – 252 с.

52. Сухомлинська О. Громадянське виховання: спадщина і сучасність / О. Сухомлинська // Доба історичної та громадянської освіти: науковометодичний часопис. – 2005. – №2. – С. 4-5.

53. Сучасні аспекти розвитку творчої особистості // Дайджест педагогічних ідей особистості та технологій «Школа-парк». – 2002. – №3.

54. Таранченко О.М. Система спеціального навчання дітей зі зниженим слухом в Україні (історичний аспект): монографія / О.М. Таранченко. – Київ: "ЛІТО", 2007. – 212 с.
55. Торшилова Е.М. Шалун, или мир дому твоему: эстетическое воспитание дошкольников / Е.М. Торшилова // Журнал дошкольное воспитание. – 2001. – №9. – С.85-88.
56. Хрестоматія з історії дошкільної педагогіки: Навчальний посібник / За загальною редакцією З.Н. Борисової. – Київ: Вища школа, 2004. – 511 с.
57. Шацкая В.Н. Общие вопросы эстетического воспитания в детском саду / В.Н.Шацкая. – Москва: ТЦ Сфера, 1987. – 184 с.
58. Шеремет М.К. Проблема готовності слабочуючих дітей до навчальної діяльності / М.К. Шеремет // Дидактичні та соціально-психологічні аспекти корекційної роботи у спеціальній школі: наук.-метод. зб. / за ред. В.І. Бондаря, В.В. Засенка. – 2002. – Вип. 4. – С. 295-300.
59. Шульга Л.М. Коли оживають речі: розвиток творчих здібностей старших дошкільників на заняттях з малювання / Л.М. Шульга // Дошкільне виховання. – 1993. – № 6. – С. 16-17.
60. Эстетическое воспитание и развитие детей дошкольного возраста: Учебное пособие для ВУЗов / Е.А.Дубровская, Т.Г.Казакова, Н.Н.Юрина; под ред.Е.А. Дубровской, С.А.Козловой. – Москва: Академия, 2002. – 256 с.
61. Этнокультурное и поликультурное воспитание детей дошкольного возраста / Н.В. Агафонов, Д.А. Хохряков, В.А. Миропольских, Л.Д. Степанова. – Москва: Рим, 2003. – 121 с.
62. Ярмаченко М. Д. Педагогічний словник / М. Д. Ярмаченко. – Київ: Пед. думка, 2001. – 516 с.
63. Яфальян А.Ф. Эстетическое образование в период детства: традиции, новации, реальность / А.Ф. Яфальян // Междунар. пед. чтения «Образование и детство – 21 век» / под ред. А.Ф. Яфальян. Урал. гос. пед. ун-т. – Екатеринбург, 2004. – 180 с.